

Kültür Savaşı Ekseninde 12 Eylül Politikaları ve Türk Sağı

September 12 Policies and Turkish Right in the Axis of Culture War

Araştırma Makalesi – Research Article

İrfan ÖZET

Aksaray Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü,

irfanozet@aksaray.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-4612-2305

Öz

Modernleşme serüveninin erken aşamalarından itibaren Türk *kulturkampf*i, kimlik merkezli cereyanların sert ve rekabetçi ilişkilerine sahne olmaktadır. Özellikle 12 Eylül 1980 darbesine giden süreç, bu kapsamda gelişen kültür savaşının radikal seviyelere eriştiği bir döneme tanıklık ediyordu. Bu dönemlerde çalkantılı kamusal alanın “rehabilitasyonu”, 12 Eylül ihtilalinin temel gerekçelerinin başında gelir. Yeni dönemde kültür savaşı ise, özellikle 12 Eylül kurmaylarının politikalarıyla yepyeni alanlar ve dinamiklere taşınarak varlığını sürdürür. Darbe sonrası restorasyon politikaları çerçevesinde ilk olarak, önceki dönemin örgütlü güçlerinin kamusal alandan “izolasyonu” yer alır. Toplumsal ve ideolojik bir meşruiyet alanı olarak ise, öncelikle “Atatürkçülük” doktrini ve ilkeleri yerini alır. Ancak Kemalizm’e dönük heyecanlar, bürokratik kadrolarla sınırlı ve sivil toplumsal dünyada zayıf bir görüntü çizer. Bu andan itibaren 12 Eylül’ün kültür merkezli politikaları, bünyesine yeni söylem ve cereyanların dâhil olduğu bir dönüşümüne sahne olur. Aydınlar Ocağı bünyesinde milliyetçi-muhafazakâr muhayyileden devşirilen Türk-İslam Sentezi, bu arayış ve dönüşümlerin cisimleştiği bir kamusal doktrin olarak öne çıkar. 12 Eylül kurmaylarının toplumsal meşruiyete kavuşma ve rıza üretiminde sıklıkla başvurduğu Türk-İslam Sentezi, aynı zamanda sola karşı verilen kültür savaşının istikrarını sürdürmesi arzularını da karşılar. Kültür savaşının “anti-komünizm” hattına çekilmesiyle, Türk sağının özellikle muhafazakâr bileşenlerinin politik, iktisadi ve ideolojik düzeydeki teşekkülleri tekrar ivme kazanır. Literatür taraması tekniğiyle gelişen çalışmamızın amacı ise, kültür savaşının 12 Eylül sonrası devlet politikaları ekseninde kazandığı yeni içerikler ve temsiller oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Kültür Savaşı, 12 Eylül Darbesi, Türk-İslam Sentezi, Aydınlar Ocağı, ANAP

Abstract

From the early stages of its modernization adventure, the Turkish Kulturkampf has witnessed the harsh and competitive relations of identity-centered currents. Especially the process leading to the September 12, 1980 coup witnessed a period in which the culture war that developed in this context reached radical levels. In these periods, the "rehabilitation" of the turbulent public space is one of the main reasons for the September 12 revolution. In the new period, the culture war continues to exist by moving to brand new fields and dynamics, especially with the policies of the September 12 staff. In the framework of post-coup restoration policies, firstly, there is the "isolation" of the organized forces of the previous period from the public sphere. As a social and ideological area of legitimacy, the doctrine and principles of "Ataturkism" take its place first. However, the enthusiasm towards Kemalism was limited to bureaucratic cadres and drew a weak image in the civil social world. From this moment on, the culture-centered policies of September 12 witnessed a transformation that included new discourses and currents. Turkish-Islamic Synthesis, which was gathered from the nationalist-conservative imagination within the framework of the Aydınlar Ocağı Association, comes to the fore as a public doctrine that embodies these quests and transformations. The Turkish-Islamic Synthesis, which the 12 September staff often resorts to in gaining social legitimacy and in the production of consent, also meets the desire to maintain the stability of the culture war against the left. As the culture war is drawn to the line of "anti-communism", the formations of the conservative components of the Turkish right, especially at the political, economic and ideological level, gain momentum again. The aim of our study, which developed with the technique of literature review, is the new contents and representations gained by the culture war in the axis of state policies after September 12.

Keywords: Culture War, September 12 Coup, The Turkish-Islamic Synthesis, The Aydınlar Ocağı Association, ANAP

Giriş

Takvimler 6 Eylül 1980'i gösterdiğinde yani 12 Eylül darbesinden sadece altı gün önce Milli Görüş hareketinin o dönemki siyasal temsilcisi MSP, Konya'da büyük bir miting düzenler. Mitingin adı ise, modern İslami hareketlerde her dönem etkili bir motivasyon kaynağı olarak "Kudüs'ü Kurtarma Günü"dür. Ancak atılan sloganlar ve açılan pankartlar, mitingi bir anda modernleşme serüveni boyunca Türkiye'deki rutin kulturkampf (kültür savaşı) zeminine taşır: Şeriat gelecek vahşet bitecek", "Anayasa değil, Kur'an"... Dönemin MSP yöneticileri, hayli provokatif bu tür girişimleri engellemeye çalışsa da, başarılı olamamıştır. Günün sonunda ise, mitingden sadece 6 gün sonra gelişen 12 Eylül Darbesi'nde kurmay kadro, darbenin kısa vadede somut gerekçelerinden biri olarak Konya'da yaşananları gösterir.¹ Bu anlamda kulturkampf kodlarıyla yüklü girişimlere sahne olan miting, darbe kadrolarının etkili bir motivasyon kaynağı olarak yerini alır. Öte yandan 12 Eylül sonrası dönem kulturkampf'ın devlet politikalarında varlığı ise, yepyeni gündem ve dinamiklerle biçimlenir.

1970'lerde Türk kulturkampf'ı ana hatlarıyla, "faşizan-gerici güçler" ve "anti-komünizm" gibi karşı-söylem hatları etrafında bütünleşen sağ ve sol kanat hareketlerle temsil edildi. Taraflar arası rekabet ve ayrışmanın çitması, kolektif şiddet gibi ekstrem düzeylere vardı. Nitekim 70'lere özgü bu çalkantılı siyasetin "rehabilitasyonu", 12 Eylül ihtilalinin temel gerekçelerinin başında gelir. Yeni dönemde kültür savaşı ise, özellikle 12 Eylül kurmaylarının politikalarıyla yepyeni alanlar ve dinamiklere taşınarak varlığını sürdürür. Bürokratik seçkinler, "restorasyon politikaları" bağlamında siyaset ve kamusal alanı öncelikle kaotik 70'lerden tevarüs eden neredeyse tüm örgütlü teşekküller ve aktörlerden arındırmaya girişir. Sözkonusu hareketler, 12 Eylül kurmaylarının terminolojisinde "radikal" akımlar olarak değerlendirilirler. Aynı zamanda toplumsal meşruiyet sınırlarının net bir şekilde dışında görülürler. Yeni dönemde devrim, milliyetçilik ve din üçgeninde ideal zemini, "Atatürkçülük" doktrini ve politikaları oluşturur. Bir diğer deyişle, din ile barışık Atatürk profili ve Atatürk'le barışık bir dini söylem hattı, kamusal politikaların merkezindedir.

Ancak ilerleyen yıllar, darbe sonrasına koşullarına özgü bu politikaların bünyesine yeni söylem ve cereyanların dâhil olduğu bir dönüşümüne sahne olur. Devlet elitleri, bir yandan siyasal alanı sağın karizmatik liderlerine kapatırken, öte yandan ise yeni dönemin sağ-muhafazakâr kitle dünyasında meşruiyete kavuşması adına peyderpey milliyetçi-muhafazakâr muhayyileden devşirilen kavram ve retorikleri dolaşıma sokar. Nitekim milliyetçiliğin öncü aktörlerinden biri, "Hapiste olsak da, fikirlerimiz iktidarda" ifadesiyle, sözkonusu paradoksal tutumu özetlemiştir. Bu siyasetin diğer yüzünde ise, sola karşı verilen kültür savaşının istikrarını koruma arayışları yer alır. Dolayısıyla Atatürkçülük'e ilaveten Türk-İslam Sentezi'nin de yeni dönemin "kurucu establishment"i olarak öne çıktığı görülür.

Türk-İslam Sentezi etrafında gelişen kültür savaşının yöneldiği adresler, "Türklük ve İslamlık dışı odaklar" halindedir. Türk sağının milliyetçi ve muhafazakâr damarları ise, Türk-İslam Sentezi etrafında açılan doktriner kanaldan hareketle, peyderpey siyasette, bürokratik ağlarda örgütlü oluşumlarıyla yer alır. Bu çerçevede çalışmamızın amacını, kültür savaşının 12 Eylül sonrası devlet politikaları ekseninde kazandığı yeni içerikler ve temsiller oluşturur. Kültür savaşının 12 Eylül sonrası çekildiği bu yeni alanlarda peyderpey yükselen milliyetçi ve muhafazakâr söylem ve pratik setleri de, çalışmamızın bir diğer odağını oluşturur. Çalışmamızın işleyiş planında ise, ilk olarak kültür savaşının Bismarck Almanya'sından günümüze teorik ve toplumsal serencamı yer alır. Takip eden başlıklarda, 12 Eylül'ün politik kültürü ve kültür savaşında etkili ayaklarından Aydınlar Ocağı ve Türk-İslam Sentezi incelenecektir. Ardından kültür savaşının açtığı kanallardan ilerleyerek örgütlü yüzleriyle tekrar kamusal alanda sahne alan milliyetçi ve muhafazakâr hareketlere yöneleceğiz. Türk sağının bu mobilizasyonuna karşılık, solun çekildiği izolasyon ve "marjinalleşme", 12 Eylül sonrası depolitizasyon başlığı altında incelenecektir. Son olarak ise, 12 Eylül'ün makbul siyasal aktörlerinden ANAP ve Özal'ın liberal muhafazakâr siyasetini, kültür politik yönleriyle ele almaya çalışacağız.

¹ Okuyan, 2010, 164.

Kavram Olarak Kültür Savaşı

Kültür sahası, başlangıç evresinde daha çok antropolojik disiplinin belirli topluluklara odaklı analiz sınırlarında yer almaktaydı. Ancak siyasal devrimler ve egemenlik mücadelelerinin referansı haline gelmesiyle, *savaş alanı* niteliğine kavuştu. Bu gerçeklik, literatürde Almanca “*Kulturkampf*” terimi ile ifade edilir. Kulturkampf ikliminde dolaşıma sokulan mitler ise, özellikle siyasal güç arayan karizmatik liderler tarafından yayılır.² Nitekim kavramın modern dünyada yapısal bir gerçeklik kazanmasında, Prusya lideri Bismarck’ın Katolik seçkinler ve kurumlarla sürdürdüğü mücadele pratiği etkili olmuştur.

Bismarck, öncelikli olarak, Alman ulusal kimliğini Protestan kültürel temeller üzerinde inşa etmeyi arzular. Devlet otoritesini, dini kurumlar üzerindeki kontrolü artırmaya sevkeder. Bu doğrultuda, Prusya'nın idari işlerinde ulus-ötesi bir dini otorite olan Vatikan'ın etkisini kırma kararlılığını gösterir. Aynı zamanda, Prusya Katolikleri ile Vatikan arasındaki bağları koparmaya çalışır.³ Bu açıdan kulturkampf, Bismarck’ın Katolik kilisesinin kültürel ve toplumsal otoritesini sarsmaya dönük politikalarını resmeder. Medeni Nikâh’ın uygulanması, okul müfredatı üzerindeki Katolik etkisinin ortadan kaldırılması, kilisenin mali gücünü kısıtlayan müdahaleler bu çerçevede gelişen bir dizi politikalarlardır. Dolayısıyla geleneksel dünyanın kurumlarına karşı, hayli rasyonel ve modernist bir tasavvurla hareket edilmiştir. Ancak kulturkampf’ın “reel” yüzüne baktığımızda, bambaşka bir tablo karşımıza çıkar. Nitekim Kilise statükosunun yerine, bu kez devlet vesayetine yaslanan bir otoriterleşme te sis edilir.⁴

Alman kulturkampf’ının, arkasında otoriterleşme dozu hayli yüksek bir politik miras bırakan bu trajedisi, “gecikmiş kamusalılık”la açıklanabilir. Dellaloğlu’na göre tarihsel hafıza, kültür savaşlarının kamusalılığın geciktiği toplumlarda daha sert bir hat çizerek geliştiğini gösterir. Sözelimi, farklılıkların kamusal alanda bir arada yaşama tecrübesinin daha eskiye dayandığı İngiliz toplumunda kültür savaşları, müzakereye daha açık bir seyir izler.⁵ Öte yandan Alman elitleri içinde Protestanlar, siyasal otoritenin yoğun baskısıyla İkinci Dünya Savaşı sonrasına dek Katolikler’den daha ağırlıklıydı. Zira Bismarck, Katolik Kilisesi’nin siyasi gücüne karşı, Protestan-merkezli bir laikleştirme politikası izlemiştir.⁶ Geline nokta devlet kanadında öne çıkan bu anlayış, Alman toplumundaki hegemonik dengelerin hatırı sayılır bir süre Protestanlar’dan yana ağırlık kazanmasını sağlar.

Öte yandan Vatikan karşıtı laikleşme dalgası, çok geçmeden Avrupa’nın neredeyse “ortak siyasi-kültürel zemini” haline geldi. Sözelimi Belçika’da kulturkampf, 1879-1884’te “Okullar Savaşı” olarak adlandırıldı. Hollanda ve 1878 İspanya’sında ise, şiddetli gösterilerle daha radikal seviyelere çekildi.⁷ Benzer olarak Fransız kulturkampf’ında da yaşanan süreç, Alman modelinden çok daha sert ve agresif bir deneyime sahne oluyordu. Kutuplaşmanın “Cumhuriyetçi” kanadı, ağırlıklı olarak pozitivist entelektüeller ile şehirliler gibi endüstriyel kapitalizmin taşıdığı toplum katmanlarına dayanıyordu. Diğer kanatta ise köylü, esnaf ve zanaatkarların temerküz ettiği muhafazakârlık yer alıyordu. Söz konusu “sıcak savaş”, bir papazın çarpıcı anlatımıyla: “1905’te devrimci ve ateist Fransa’nın, monarşist ve Katolik Fransa’yı ezmesi” ile neticelenmişti. Kültür-merkezli yüksek tansiyon uzun bir süre devam etmiş ve ancak II. Dünya Savaşı sonrasında ivmesi azalmaya başlamıştı.⁸ Dahası, yumuşama trendi Fransa ile sınırlı kalmayıp, Avrupa geneline de yayılmıştır.

Kuşkusuz bu resesyonda, 1945 sonrası Avrupa’da çok güçlü bir orta sınıfın sahne almasının payı yadsınamaz. Özellikle “Refah Toplumu” sistemiyle beraber, yurttaşlık temelinde geniş bir orta sınıfın ortaya çıkması, kültür savaşlarındaki tansiyonun nispeten gerilemesini sağlamıştır.⁹ Buna ilaveten, savaş sonrası kuşakta aidiyetlerin giderek daha incelikli ve rafine alanlara kayması da etkili olmuştur.

² Yalman, 2017, 7.

³ Grigoriadis ve Grigoriadis, 2018, 343-344.

⁴ Bora, 2018, 258.

⁵ Dellaloğlu, 2020, 302.

⁶ Aktürk, 2012, 42.

⁷ Berend, 2013, 98.

⁸ Hanioglu, 2017.

⁹ Dellaloğlu, 2020, 306.

Zira Nazizm, Faşizm, Stalinizm gibi yıkıcı kitle siyasetleri, meta-ideolojilerin vadettiği dünyayı gözler önüne seren hayli trajik deneyimlerdi. Laclau'nun "evrenselci modernliğin krizi" olarak gördüğü bu süreçte, toplumsal ve siyasal mücadelelerin çıkış noktası, giderek kendi tikelliklerini öne çıkaran bir refleks etrafında gelişir.¹⁰ Bu gerçekliğin izlerini, özellikle 68 kuşağıyla beraber ivme kazanan toplumsal hareketlere yöneldiğimizde daha net görebiliriz. Bu kuşak, sanayi toplumu ve işçi sınıfının ekonomi merkezli dünyasına odaklı klasik soldan farklı olarak çevre, cinsiyet ve özgürlük gibi daha "soft" gündemlere odaklanmıştı.¹¹ Öyle ki, ilerleyen yıllarda postmodern sosyolojiye de ilham veren bu hareketler, kutuplaşma sarmalını giderek fark, kimlik, kültür ağlarına doğru genişletecektir.

Kültür savaşının çağdaş dünyadaki görünümüne geldiğimizde ise, ilk olarak Amerikan politik arenasındaki rutine bakmak hayli anlamlı gözüktüyor. Cumhuriyetçi ve Demokrat aktörler arasındaki bu politik rekabet, giderek artan bir şekilde iki kültürel grup arasındaki "değer-eksensel çatışma" yürüngesine oturuyor. Zira günümüz Amerikan kültürkampf'ı, çoğunluğun laik-liberal bir düzeni desteklediği 'mavi eyaletler' ile geleneksel Hıristiyan-muhafazakâr tabanın hakim olduğu 'kırmızı eyaletler' arasındaki bölünme ile coğrafi bir kapsama erişiyor.¹²

1990'ların başında, kavramı Amerikan toplumuna uyarlayarak yeniden dolaşıma sokan Hunter'a göre ABD, kültürel bölgeler etrafında peyderpey bölünüyor. Buradaki kültürkampf, "ortodoks" versus "ilerici" olarak tanımladığı aktörler arasında cereyan etmekte. Amerikan dünyasında "İncil Kuşağı" olarak da adlandırılan ortodoks kanat, geleneksel mirasa ve otoriteye saygı duyar. Toplumu, gerilediğini düşündüğü Amerikan ailesi, İncil ve Anayasa'da yer alan bir dizi geleneksel değerlere uymaya çağırır. "İlerici" perspektif ise, geleneksel otorite ve kurumların "tartışılmaz" mirası karşısında daha eleştirel bir konumda yer alır. Dahası, ülkenin ana akım siyasi, ekonomik ve kültürel mirasının dışında kalan "öteki Amerika'yı dâhil etmek için reformlar yapılması gerektiğini savunur. Her iki grup da, kamuoyunu yönlendirmek adına kışkırtıcı bir dil ve kitle iletişim araçlarını giderek daha fazla kullanır.¹³ Nitekim kamusal tartışma kürtaaj, cinsellik, çocukların eğitimi gibi sembolik hatlara yöneldikçe,¹⁴ Amerikan toplumundaki kültür-merkezli tansiyon, çok daha yüksek seviyelere çekiliyor.

Öte yandan modernleşme serüveninin erken aşamalarından itibaren kimlik merkezli cereyanların sert ve rekabetçi ilişkilerine sahne olan Türkiye modeli de, bu keskinliğin izleriyle yüklüdür. Özellikle 12 Eylül 1980 Darbesi'ne giden süreç, bu kapsamda gelişen kültür savaşının radikal seviyelere eriştiği bir döneme tanıklık ediyordu.

12 Eylül'ün Politik Kültürü ve Yükselen ANAP Siyaseti

1970'lerin kentli-eğitilmiş ve genç tabakalarında siyasallaşma çitasının yükselişi, özellikle (askeri) bürokrasi kanadında güvenlikçi-asayişçi siyasetler üzerinden cevap arayışlarını hızlandırıyordu. Bu çerçevede 12 Eylül Askeri Darbesi'nin en önemli referanslarından biri olarak, Türk siyasetinin sağ ve sol kanadına hâkim ideolojik çatışmanın "rehabilitasyonu" idi. Ancak Muhsin Yazıcıoğlu gibi dönemin öncü aktörlerince, 70'lerin ikinci yarısındaki kültür savaşında radikalleşme trendi, "demokrasiye müdahalenin alt yapısı"nın oluşturulması ekseninde değerlendirilir. Ona göre, sözkonusu müdahalenin odağında ilk olarak, toplumsal muhalefetin taşıyıcı güçleri olan işçi ve gençlik grupları yer alır.¹⁵ Nitekim 12 Eylül'ün baş mimarı Kenan Evren, dönem Türkiye'sini tanımlarken, bu tabakalarda gelişen eğilimlerin Cumhuriyet establishmenti (kurulu düzen) ekseninde taşıdığı "risk" in altını çizer:

(...) Biliyorsunuz yalancı devrimciler, 'Tek yol devrim' diye ortaya atıldılar, duvarlara şuraya buraya yazdılar. Evet, devrim vardır, ama bu tek yol Atatürk devrimidir. Onun yoludur.

¹⁰ Laclau, 2012, 27.

¹¹ Gürpınar, 2016, 11.

¹² Weir, 2018, 489-502

¹³ Hunter'dan aktaran Rodriguez, 1999, 3

¹⁴ Sunar ve Kaya, 2014, 328-338.

¹⁵ Dursun, 2005, 307.

Atatürk'ün koyduğu ilkeler, komünizme de, faşizme de kapalıdır. O, Bursa'da söylediği bir söyleyde, 'Komünizm görüldüğü yerde ezilmelidir' demiştir.

Onun milliyetçilik anlayışı da, Atatürk milliyetçiliği'dir. Kafatasçı milliyetçilik değildir. Bölücü değil, toplayıcı, birleştirici milliyetçiliktir.¹⁶ (...) Faşizmde ise, aşırı milliyetçilik vardır. Her ikisi de bizim milletimiz için tehlikelidir.¹⁷

Gerek komünizm, gerek faşizm gerekse bu irtica dediğimiz, yani teokratik düzen içerisinde devleti idare etmek isteyenlerin üçü de, zümre hakimiyetine dayanır. Yani kim eline geçirmişse, O devletin idaresi, o zümrenin elindedir. Ama bizim uyguladığımız demokratik sistemde zümre hakimiyeti yoktur.¹⁸

Evren'in ortaya koyduğu hattan ilerlediğimizde, "din", "milliyetçilik" ve "devrim" tasavvurları etrafında gelişen "uç" akımlar, 12 Eylül kurmaylarının toplumsal meşruiyet sınırlarının net bir şekilde dışındadır. Buna mukabil devrim, milliyetçilik ve din üçgeninde ideal zemini, Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk'ün ortaya koyduğu anlayış ve politikalar oluşturur. Ancak bürokratik elitlerin sözkonusu "aşırı" hareketlere yüklediği pejoratif anlamlar, "doktriner" boyutlarla sınırlı değildir. Buna ilaveten söz konusu cereyanlar bünyesinde gelişen kamusal örgütlenmeler ve ağlar da, "yıkıcı toplumsal teşekküller" dâhilindedir. Evren, dönem Türkiye'sinde kültürkampın "örgütlü" yüzleriyle ilgili yaklaşımlarını darbenin tam bir yıl sonrasındaki konuşmasında şu şekilde dile getirir:

Kurulmuş olan yıkıcı örgütlerin üyeleri, politik ve sosyal teşekküllere sızmayı ve bu teşekkülleri ele geçirmeyi amaçlayan hareket tarzlarını kapsar. Bu stratejide partilerin kontrolü, derneklerin kontrolü, kendi amaçlarına uyar biçimde koalisyonların kurulması, sendikaların belli amaçlı, düzeni zorlayıcı faaliyetlerde bulunması, devlet yönetiminin ele geçirilmesi önem kazanır. Buna; TÖB-DER ve ÜLKÜ-BİR vasıtası ile milli eğitime, POL-DER ve POL-BİR vasıtası ile polise, DİSK-MİSK vasıtası ile iş yerlerine, belediyelere sızmayı örnekler olarak gösterebiliriz. Türkiye'de aşırı sol da, aşırı sağ da ülke yönetimini ele geçirmek için değişik çaplarda olmak üzere bu stratejileri benimsemiş ve uygulamışlardır.¹⁹

Görüldüğü gibi 12 Eylül kurmayları, toplumsal dünyanın marjlarında gördüğü "aşırı" akımlarla ilgili ölçeklerini geniş tutan bir söylemle karşımıza çıkar. Nitekim bu dönemlerde parti kurma arayışındaki Özal'a, dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren, "Tabii senin parti kurmana hayır diyemeyiz. Ama işin içine MSP'lileri, MHP'lileri alma..."²⁰ ikazında bulunur. Ancak reel siyasete geldiğimizde bu rezervler, AP (Adalet Partisi) gibi esnek ve kapsayıcı modelleri de dâhil olmak üzere Türk sağının daha çok lider kadrosu ve örgütlü uzuvlarıyla sınırlıydı. Sağ-muhafazakâr söylem ve tasavvurlar, takvimler ilerledikçe devlet politikaları ve kültür savaşında etkili bir referans olarak varlığını yine yeniden sürdürür. Örneğin bu kanadın basında önemli bir bülteni olarak temayüz eden Tercüman Gazetesi'nin 1980'lerin başında "Yeni Anayasa"ya ilişkin önerilerinin çoğu, 1982 Anayasası'nda yer alır.²¹ Tuğal'a göre, milliyetçi-muhafazakârlığa verilen bu tavizler, İran Devrimi'nin ve toplumsal düzlemde radikal İslamcılığın potansiyel etkilerini bir "soğurma siyaseti" aracılığıyla kontrol altında tutma girişimi olarak düşünülebilir. 12 Eylül kurmayları, (küresel) kültür savaşının çekildiği bu yeni güzergâhla ilgili olarak, İran'daki yeni rejim etrafında "siyasal İslamcı fikriyatın ihracı tehlikesi"ne de dikkat çeker. Onlara göre İran'daki yeni rejim, kültür savaşı ekseninde Türkiye'nin en büyük düşmanlarından biridir.²² Dolayısıyla bu alarmist siyaset, 70'lerin devlet merkezli anti-komünist gündeminde öne çıkan milliyetçi muhafazakârlığın, bu kez 80'lere özgü konjonktürde yeni bir hareket alanı yakalamasını sağlar.

Çalış'a göre, milliyetçi-muhafazakârlığın darbe sonrası süreçteki imtiyazlı konumu, Özal'ın 24 Ocak kararlarının prototipini ilk olarak sunduğu Aydınlar Ocağı'nca tertiplenen Milliyetçiler Kurultayı'nda

¹⁶ Evren, 2000, 78.

¹⁷ Evren, 2000, 499.

¹⁸ Evren, 2000, 499-500.

¹⁹ Evren, 1981, 13.

²⁰ Barlas, 1996, 28.

²¹ Mater, 1989, 442.

²² Tuğal, 2016, 52-76.

da öne çıkar.²³ Dönemin küresel neoliberalizmiyle uyumlu bir hat izleyen 24 Ocak Kararları'na göre, var olan koşullarda en az maliyetle üretilecek mal ve hizmetlerin üretiminde uzmanlaşılmalıdır. Daha alt düzeyde ise günlük döviz kuru ayarlamaları, iç pazarın yabancı mallara açılması ve olabildiğince dış kaynaklara ulaşma hedefi öngörülür.²⁴ Bu dönemde serbest piyasa liberalizminin siyasal alanla ilgili öngördüğü demokratikleşme, hukuk ve insan hakları gibi bir dizi söylem doğrultusunda Özal'ın "Dört Eğilim" politikaları da sahnedeydi.

Özal bu çerçevede, 1970'lere özgü kültürkampfi, dört eğilim felsefesi etrafında nötralize etme arayışındadır. Nitekim partisine davet ettiği aktörler, büyük ölçüde 70'lerin AP, CHP, MHP ve MSP siyaseti bünyesinde yer alanlardır.²⁵ 1983 seçimlerine geldiğimizde Özal'ın ANAP'ı, askeri kurmay tarafından desteklenen ve emekli bir general tarafından yönetilen Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ile sosyal demokrat çizgide politika geliştiren Halkçı Parti (HP) karşısında iktidara kavuşmuştur.²⁶ Kültür sahında ise, çerçevesini Aydınlar Ocağı'nın çizdiği Türk-İslam Sentezi politikaları etrafında kamplaşmalar etkisini gösterir.

12 Eylül'ün Kültür Savaşı'nda Hegemonik Söylem Olarak Türk-İslam Sentezi

1970'lerde Türk sağının anti-komünizm etrafında temerküz ettiği kültür savaşı, 12 Eylül darbesi sonrası yeni teknikler ve söylemler etrafında güncellik kazanır. Yeni sistemin bürokratik elitlerinin sağ-kanat dünyada gelişen dinamiklere ilişkin tutumları ikircikliydi. Bir yandan, 70'lerdeki anti-komünizm cephesinin öncülerinden köktenci hareketlere "aşırı sağ" söylemiyle rezerv koyuluyordu. Bu açıdan bütünleştirici bir resmi söylem olarak öncelikle Atatürk ve Kemalizm'e başvurulur. Ancak süreç içerisinde Kemalizm, tekil bir siyasal meşruiyet zemini veya resmi devlet ideolojisi olarak belirmedi.²⁷ Nitekim yeni sistemin kitle dünyasında meşruiyete kavuşma ve rıza üretiminde, peyderpey sağ habitustan devşirilen kavram ve söylemler dolaşıma sokulur.

Seferber edilen bu mefkûrelerin başında ise, "Türk-İslam Sentezi" gelir. "Türk-İslam Sentezi", darbe sonrası süreçte "milli kültürün yeniden ihyası" ana hedefli köklü restorasyon projesi olarak temayüz eder.²⁸ Kavram, bir tarafta İran devriminin radikal İslam eksenli dalgasını massetme²⁹, öte yandan ise 12 Eylül'ün sağ-muhafazakâr kitle dünyasında meşruiyet kazanmasında etkili bir alan olarak öne çıkar.

Kavramın öncüsü İbrahim Kafesoğlu, eski Türk inancı ve İslam inancı arasındaki örtüşmelerden hareket eder. Ona göre, "Özdeşme vasfındaki bu belirtilerdir ki, İslamiyet'i iyice tanıyan Türklerin artık küttele halinde Müslüman olmaları neticesinde sosyal ve manevi hayatın bütün cephelerinde Türk-İslam kültür terkihi (sentezi) gerçekleşmiştir."³⁰ Bu çerçevede Türk-İslam Sentezi, kitabı İslam'ın değerleriyle birlikte "Türk milli kültürüne dönüş" muhayyilesini de öne çıkarır. Sentezin öncülerine göre, İslam inancı Türk kültüründen üstündür ve bu inanç vesilesiyle Türk kültürü yaşayabilmişti. Benzer şekilde Türk kültürü de İslam'ı korumuş ve güçlenmesine vesile olmuştur.³¹ Dolayısıyla bu mütakabil ilişki, kolektif hafızada her iki dinamiğin de bütünleşmesinde etkili bir gerçekliktir.

Türk İslam Sentezi, dönem Türkiye'sinde özellikle belirli devlet kurumlarının kamusal politikalarında belirleyici bir statüye kavuşur.³² Sözgelimi ANAP'lı Vehbi Dinçerler ile Hasan Celal Güzel'in Milli Eğitim Bakanlıkları döneminde Türk İslam Sentezi, temel politikalarda referans halindedir. Bu çerçevede tek parti dönemindeki "Türk Tarih Tezi" eksenli tarih anlayışı, milliyetçi-muhafazakâr doktrin çerçevesinde gözden geçirilir. Ders kitapları, Türk İslam Sentezi'ne uygun bir çerçeve izlenerek yeniden yazdırılır. Türk eğitim sistemi, nispeten Osmanlı geçmişi ve mirası dikkate alınarak

²³ Çalış, 2001, 106.

²⁴ Kepenek, 1987, 120.

²⁵ Çalış, 2001, 106.

²⁶ Akın, 2021, 103.

²⁷ Kalaycıoğlu, 2022, 71.

²⁸ Taşkın, 2017, 381

²⁹ Tuğal, 2016, 76.

³⁰ Kafesoğlu, 1985, 161-162.

³¹ Copeaux, 1998, 56.

³² Copeaux, 1998, 56.

biçimlendirilir.³³ Ancak bu vurgu, ilginç bir şekilde Atatürkçü düşünce ve kurumsal mimariyle, diyalektik bir karşıtlığın ötesinde, telif edilerek gerçekleşir. Deyim yerindeyse, dinle ve muhafazakâr kültürle barışık bir Atatürk profili ve Atatürk'le barışık bir dindarlık anlayışı eşzamanlı olarak öne çıkar.

Sentezin sivil toplum dünyasındaki öncülüğü ve taşıyıcılığını ise, Aydınlar Ocağı üstlenir. Ocağın bu dönemler üstlendiği hegemonik statüde, 70'lerin dinamik sol hareket ve örgütlerin by-pass edilmesi temelinde 12 Eylül kurmaylarıyla paylaştıkları tasavvur belirleyici rol oynar. Buna ilaveten ocak, sağın parçalı ve dağınık unsurlarını 12 Eylül sonrası dönemde bir arada tutacak bir ideolojik harç olarak Türk-İslam Sentezi'ni dolaşıma sokar. Ortaya konan bu misyonla birlikte ocağın tezleri sadece Türk sağının değil, neredeyse devletin resmi tezleri haline gelir. Sözelimi Anayasa yapımı sürecinde ocak mensuplarının ortaya koyduğu taslak, Milli Güvenlik Konseyi'nde büyük ölçüde kabul görür. Bu dönem, Aydınlar Ocağı yöneticilerinden Süleyman Yalçın: "Bizim hukukçu, tarihçi, sosyolog arkadaşlarla oluşturduğumuz taslağın içindekilerle, Konsey'in kabul ettikleri yüzde 75-80 aynıdır"³⁴ ifadeleriyle devletin yeni kurumsal ve hukuki mimarisi içerisindeki belirleyici rollerine vurgu yapar.

Ocak çevresindekilere göre, 12 Eylül sonrası devlet politikalarında "İslami tonu ağır bir milliyetçiliğin hâkim olması" düşüncesi öne çıkar. Bir başka deyimle, sağ-muhafazakâr çatının din ve milliyetçiliği buluşturduğu bir sentez kimlik vurgusu önerilir.³⁵ Öte yandan 12 Eylül kurmaylarının Türk-İslam sentezinden en çok yararlandığı alan ise, din merkezli kamusal politikalar. Nitekim yeni dönemde zorunlu din derslerinin uygulamaya konmasında Aydınlar Ocağı tarafından geliştirilen yaklaşım ve öneriler etkisini gösterir. Bu kapsamda ocak çevreleri, "Milli Eğitim ve Din Eğitimi" temalı bir dizi seminer düzenler ve zorunlu din derslerinin laiklik ilkesine aykırılığının bulunmadığını ileri sürer. Devlet politikalarında dinin artan etkileri, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in halka dönük konuşmalarında sık sık Kur'an'dan ve hadisten yaptığı alıntılarla simgeleşir.³⁶ Kültür savaşı sınırlarında gelişen bu politikalar, PKK'nın şiddet eylemlerinde Milli Güvenlik Konseyi tarafından halka dağıtılan bildirimlerde de temayüz eder. Bu çerçevede dönem askeri kurmaylarınca Bakara suresinin 190. ayetine göre "kâfirler"e karşı savaşmanın dini bir "vecibe" olduğu söyleminden hareketle, PKK'ya karşı geniş toplum kesimleri "cihad"a çağrılır.³⁷

12 Eylül kurmaylarının kültür savaşı odağında sol-sosyalist hareketler de yer alıyordu. Askeri elitler, önceki dönemlerde de istikrarlı bir devlet söylemi olarak, mevcut sol hareketleri, "Türkiye'yi Moskova'nın peyki haline getirmeye çalışan örgütler" çerçevesinde değerlendirir. Resmi çevrelerin sol hareketlerle ilgili izlediği politikalara somut ve çarpıcı bir örnek olarak Fatsa'da yaşananlar verilebilir. Devlet seçkinleri, bu dönem Fatsa'da gelişen sol muhalefetle ilgili olarak, "Fatsa'nın Sovyetler Birliği'nin çıkartma yapabileceği uygun bir coğrafyaya sahip olduğu için komünistlerce çalışma bölgesi olarak seçildiğini" ileri süren iddianameler hazırlar³⁸ ve "Terzi Fikri" lakaplı belediye başkanı tutuklanır. Fatsa'daki örgütlü sol gruplar ve teşekküller by-pass edilir. Öte yandan kültür savaşı menziline gelişen tüm bu söylem ve politikaların üretiminde, Aydınlar Ocağı esaslı bir referans kaynağı olarak yer alır.

Kültür Savaşı Ekseninde Aydınlar Ocağı

Aydınlar Ocağı'nın ideolojik ve örgütsel kökleri 1960'lardaki Aydınlar Kulübü'ne dayanır. Kulüp etrafında bir araya gelen eğitilmiş genç kuşaklar, özellikle bu dönem milliyetçi-muhafazakâr tasavvurun öncüleri Ali Fuat Başgil ve Necip Fazıl Kısakürek gibi mütefekkirlerin izleyicisidir. Takip eden yıllar bu ideolojik birlikteliği "Milliyetçiler İlmi Semineri ve Kongresi"nde sürdüren kulüp üyeleri, 14 Mayıs 1970'te İbrahim Kafesoğlu'nun başkanlığında Aydınlar Ocağı'nı kurar.³⁹ Ocağın kurucu üyeleri, büyük ölçüde akademisyen ve entelektüellerden müteşekkildi. Kurucu başkan Kafesoğlu'nun dışında dikkat

³³ Çalış, 2001, 110.

³⁴ Alper ve Göral, 2017, 586-587.

³⁵ Çalış, 2001, 109.

³⁶ Bora ve Can, 1991, 148.

³⁷ Mater, 1989, 459.

³⁸ Mater, 1989, 454.

³⁹ Taşkın, 2019, 245.

çeken aktörler, İslamiyet öncesi Türk tarihi uzmanı ve filolog Muharrem Ergin; takip eden yıllar Aydınlar Ocağı başkanlığına gelen ve “Milliyetçi Türkiye” gazetesinin öncülerinden Nevzat Yalçınbaş ve gazeteci-yazar Ahmet Kabaklı’dır. Ocak bünyesinde yer alan aydınlar, dönem Türkiye’inde beynelmilel akımların hızlı etkileri karşısında, milliyetçi-muhafazakâr hissiyatta buluşan geniş kesimleri “Türk insanının ve Türk ulusunun kişiliğinin ve hatta varlığının kaynağı” olarak telakki ettikleri Türk-İslam Sentezi etrafında bütünleşme çağrısında bulunur. Bu doğrultuda Türk-İslam Sentezi’nin özellikle sağ-muhafazakâr okumuş çevrelerde kök salması amacıyla bir dizi seminer, bilimsel toplantılar, kongreler, kolokyumlar vb. düzenlemişlerdir.⁴⁰ Ocak çevrelerince bu kamusal seferberlik, özellikle 27 Mayıs Anayasası’nın açtığı kültürel ve örgütsel kanallardan hızla ilerleyen sol fikriyatın etkilerini by-pas etme amacı taşıyordu.

61 Anayasası’nda üniversite çevreleri öncülüğünde “toprak reformu”, “sosyal devlet” gibi sol-merkezli terminolojinin yer alması, taşra kökenli sağ mütefekkirlerde, örgütsüzlükleri ve sınırlı etkilerini gösteren trajik bir deneyim olur. Aynı zamanda ilerleyen yıllarda CHP, popüler siyaset teknikleriyle farklı toplumsal dünyalarda ürettiği rızayla iktidar potansiyeli yakalıyordu. 70’lerde CHP’nin özellikle Ecevit’le yakaladığı rüzgâr karşısında ocak çevreleri, sağ siyaset bloğundaki bölünmenin ülkeyi son tahlilde “komünizme karşı savunmasız bırakacağı” distopyasından hareket ediyordu.⁴¹ Nitekim ocağın Marksist cereyanlara karşı sürdürdüğü kültür savaşında milliyetçilik, ilk dönemler baskın bir kamusal hüviyet olarak öne çıkar. Bu dönem ocak bünyesinde sunulan bir bülten, milliyetçi söylemin Aydınlar Ocağı’ndaki belirleyici etkilerini net bir şekilde ortaya koyar:

Marksizmin düşmanı milliyetçiliktir. Fakat milliyetçilikle başa çıkamamıştır. Komünist Partisi’nin bugünkü lideri, Sovyet Devleti’nin kuruluşunun ellinci yılında “Sovyetler, derin ve köklü milliyetçilik efsanesini elli yıl içinde bir türlü yok edememişlerdir” demek mecburiyetinde kalmıştır. Bu, milliyetçiliğin komünizmi kendi vatanında mağlup etmesidir. Onun için komünistler, milliyetçiliğin kudretini iyi bilirler. Onun için sıkışınca kendi yaptıklarının milliyetçilik olduğunu söylemeye getirirler ve kelimenin arkasına saklanmaya da çalışırlar. Fakat milliyetçiliğin unsurlarını, yani milli kültürü tahrip etmek için ellerinden gelen her şeyi yaparlar. Komünizme göre millet değil, halk ve halklar vardır. Halk ise, işçi sınıfından ibarettir ve her yerde aynıdır. Onun için Marksizm bir beynelmilelciliktir.⁴²

Öte yandan Aydınlar Ocağı çevreleri, Marksizme dönük eleştirilerinde “beynelmileli” hüviyetini öne çıkarırken, bu hattın bir diğer temsili olan liberal sistem ve fikriyata bambaşka anlamlar yükler. Sözkonusu bültende ocağın liberalizme dönük müspet eğilimi, ilerleyen yıllarda neoliberal çerçeveden hareket eden 12 Eylül düzeniyle bütünleşmesinin arka planını açıklar. Nitekim bu bütünleşme sol-karşıtı kültür-politik önermelerle sınırlı olmayıp, ekonomi-politik düzlemde liberalizm özlemini de içerir:

Liberalizm, serbest iktisat düzeni demektir. Ferdiyete, ferdi mülkiyete, şahsi teşebbüse dayanır. Liberalizme göre herkesin şahsi menfaati, umumi menfaati kendiliğinden doğurur. Serbest düzen, en iyi düzendir ve bu düzenli iktisadi hayat denge halindedir.⁴³

Aydınlar Ocağı’nın kültür savaşı hattında yer alan bir diğer cereyan ise, “hümanizma”dır. Ocak çevrelerine göre, felsefi bir gerçeklik olarak hümanizma, antik Yunan-Latin değerlerine dönüş arzusunu ortaya koyar. Ancak reel siyasette hümanizma, onlara göre emperyalist motivasyonlarla dolup taşan Batılı ülkelerin, öteki milletlerin “yerli ve milli” kültürlerini yıkmak için kullandığı bir enstrümandır. Bu çerçevede tek parti döneminin “Anadolucu” ve “laikçi” retoriklerinden hareket eden Türk hümanistlerinin “emperyalizmin geleneksel oyununa alet oldukları”⁴⁴ düşüncesinden hareket ederler. Nitekim 1980’lerin sonlarına doğru bir Aydınlar Ocağı bülteninde tarihçi Hakkı Dursun Yıldız, Atatürk’ün Türklük bilincini taşıyan reform ve uygulamalarının sonraki dönem bambaşka güzergâhlara

⁴⁰ Copeaux, 1998, 58.

⁴¹ Alper ve Göral, 2017, 583-584.

⁴² Aydınlar Ocağı’nın Görüşü, 1973, 127.

⁴³ Aydınlar Ocağı’nın Görüşü, 1973, 131.

⁴⁴ Güvenç vd., 1994, 37.

çekilerek yozlaştığını ileri sürer. Bu doğrultuda dikkatleri özellikle hümanizm cereyanına çeker. Ona göre hümanizm taraftarları, “Batı medeniyetinin temellerine inmek kisvesi altında, Antikçağ anlayışı ile hiçbir münasebeti olmayan Türk milletini milli kültürden uzaklaştırmak gibi tehlikeli bir çılgın açıyordu”⁴⁵. Son tahlilde ocak çevrelerinin Kemalizm eleştirileri, özellikle Batılılaşma programı çerçevesinde varlık kazanan ve “yerli ve milli güzergâh”ın dışındaki akımlar üzerinedir. Sekülerizm ve hümanizm gibi cereyanlar bunların başında gelir. Ancak siyaset bilimci Hakan Yavuz’a göre bu perspektif, İslam ve devlet kurumları arasındaki karmaşık ve çok yönlü ilişkiyi gözden geçirir. Bu anlamda Yavuz’a göre, Türkiye’de politik toplumun meşruiyet kaynaklarının başında her zaman din ve devletin dini gruplarla kurduğu yakın ilişkiler gelmiştir.⁴⁶ Nitekim 12 Eylül döneminde de, darbenin ve yeni sistemin meşruluğu kaygısıyla İslami havzaya yönelimler kendisini gösterir.

12 Eylül Dönemi Kulturkampf ve Yükselen İslami ve Milliyetçi Cereyanlar

Önceki başlıklarda belirttiğimiz gibi, darbe sürecinin özellikle erken evrelerinde 12 Eylül kurmaylarının Türk sağının farklı temsilleriyle kurduğu ilişkiler, eklektik bir görünüm çiziyordu. Bu çerçevede 70’lerin fiziksel şiddet seviyelerine erişen kutuplaşma ortamının müşterek sorumlusu olarak gördükleri sol ve sağ-kanat hareketlerin özellikle lider kadrosu ve örgütlü teşekküllerini devre dışı bırakma politikaları öne çıkar. Yeni dönemde hakim paradigma Türk-İslam Sentezi doğrultusunda İslami hareketin radikal ve tepkisel bileşenleri, “sol” ve “Kürt milliyetçisi” cereyanlarla müşterek telakki edilerek tasfiye edilmek istenir. Ancak süreç ilerledikçe İslami harekete dönük bu politik sınırlama, reel siyasetin ortaya koyduğu bilançodan hareketle önemli ölçüde revize edilir. İslami söylem ve tasavvurlar, 12 Eylül rejiminin kitle dünyasında meşruiyet kazanması doğrultusunda kamu politikalarında etkili bir referans olarak varlığını sürdürür. Benzer imkân alanları, Türk İslamı’nın özellikle “sosyal” zemindeki temsilleri halindeki cemaat teşekkülleri için de geçerlidir. Örneğin Nur hareketinin darbeye mesafeli “Yeni Asya” kolu haricindeki birçok uzvunun, yeni sistemin parametreleriyle bütünleştikleri ölçüde, faaliyet ve organizasyon ağlarında geniş bir hareket alanı yakaladıkları görülür.

Aynı dönemde 12 Eylül’ün kamusal alanda din politikaları da ivme kazanır. Örneğin Devlet Planlama Teşkilatı’nca 1983 yılında hazırlanan “Milli Kültür Özel İhtisas Komisyonu Raporu”nda Atatürk’ün “Türk milletinin dindar olması gerektiği” yönündeki söylemleri dolaşıma sokulur. Benzer olarak Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı okullarda okutulan Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük kitabında, Atatürk’ün “kesinlikle dinsiz olmadığı”, “hiçbir dönemde Anadolu’da Cumhuriyet dönemindeki kadar cami yapılmadığı” vurgusuyla dinle barışık bir devlet ve Atatürk profili öne çıkarılır.⁴⁷ MEB’in bu dönem kamusal politikalarına yön veren kültür savaşı, özellikle materyalist paradigmaya karşıtlık etrafında temayüz eder. Nitekim 1985’te evrim teorisi etrafında alevlenen tartışmadan hareketle Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) genel başkanı Erdal İnönü, Milli Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler’e dönük tepkisini söyle dile getirir:

Kimsenin dini ibadetine karışalım diyen yoktur. Sorun, devlet düzenini dini esaslara göre kurup kurmamaktır. Milli Eğitim’in laik olması demek, çocuklara öğretilen bilginin kaynağı olarak kutsal kitapları değil; aklın ışığında tabiatın incelenmesini almak demektir. Sayın Bakan, ortaya attığı Darwin Teorisi tartışmasında, olayları inceleyerek elde edilen bilgilerin dini kitaplardaki görüşlere aykırı olamayacağı iddiasına bağlı kalmıştır. İşte bu tutum, Osmanlı döneminde geçerli olan tutumdur ve laik eğitim ilkesine uymaz.⁴⁸

Sufi tarikatlar ve İslami cemaatler, 12 Eylül’ün liberal-kapitalist piyasa zemininde eriştikleri maddi kaynaklar vasıtasıyla örgütlenme kapasitelerini her geçen gün arttırmışlardır. Bu tabakalarda gelişen

⁴⁵ Yıldız, 1988, 130.

⁴⁶ Yavuz, 2011, 57.

⁴⁷ Bora ve Can, 1991, 149.

⁴⁸ Cemal, 1990, 164.

orta sınıf bilinci, dinsel tutum ve davranış setleri etrafında yepyeni dinamikleri tetiklemiştir. Sözelimi İslami doktrin-disiplin ve dayanışma etiği üçgeninde temayüz eden “Anadolu Kaplanları”, küçük ve orta ölçekli girişimci halkasıyla dinin rasyonalizasyonunda etkili bir kaynağa dönüşür.⁴⁹ Öte yandan Murat Belge’ye göre, İslami ağların ve bilincin yakaladığı bu dinamizm, 12 Eylül’ün özellikle sola karşı geliştirdiği kültür savaşının rutin bir sonucuydu. Ona göre sol hareketlere karşı politik tedbirler kapsamında bu akımlar “radikalite” potasına dâhil edilir ve dışlanır. Bu andan itibaren genç kuşakların 12 Eylül’ün “makbüllük tanımı”nın dışında kalan kimliklere yönelmeleri imkansızlaştırılmadıysa da, fazlasıyla güçleştirildi. Geline nokta zaten Müslüman doğan normal Türk yurttaşının bir hayat tarzı ve ideolojisi olarak Müslümanlığı benimsemesi, en azından rekabetsizliği bakımından kolaylaşır.⁵⁰ Bu çerçevede 12 Eylül’ün sola yönelik izlediği kültürkampı, geniş bir “imkân alanı” olarak değerlendirilenler arasında milliyetçi akımlar da yer alır.

Bu cephede gelişen hissiyat ve eğilimleri yakalamada öncelikle, milliyetçi hareketin önderi Alparslan Türkeş’e kulak vermek gerekir. Türkeş’e göre, 12 Eylül’ün milliyetçiler açısından en büyük talihsizliği, bu dönemde açılan, “MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası”dır. Türkeş, sol hareketlerin 70’lerin çatışmalı konjonktüründe “darbe yaparak Türkiye’yi parçalamak ve onun yerine Marksist-Leninist ve bölücü bir devlet düzeni kurma”⁵¹ amacıyla olduğunu altını çizer. Ancak süreç sonunda 12 Eylül’ün alarmist siyasetinin yöneldiği bir başka kolektivizm modeli olarak “Faşizm” ithamıyla suçlandıklarını belirtir. Bu anlamda milliyetçi cephe, 12 Eylül mimarlarının ihtilalin tarafsız bir görünüm sergilemesi düşüncesiyle, kriminalleştirme politikalarının bir parçası olarak seçilir. Ancak ilerleyen süreçlerde, merkezleşen İslami gruplarda olduğu gibi milliyetçilerin de sembolik iktidarın parçası olduğunu resmeden bir takım politikalar ve söylemler ivme kazanır. Nitekim MHP’li aktörler, 12 Eylül seçkinlerinin milliyetçilik etrafında ortaya koyduğu bu paradoksu, “fikri iktidarda, kendi zindanda” sözleriyle özetler. Takip eden yıllar, soğuk savaş hattı boyunca milliyetçi kadroların öne sürdüğü yaklaşımlarla, 12 Eylül’ün köklü restorasyon hedeflerinin müşterek bir zeminde bulunduğunu ortaya koyar.⁵² Milliyetçiliğin bu dönem eriştiği imtiyazlar, 12 Eylül seçkinleri ve hareketin özellikle sivil-entelektüel bir platformu halindeki Aydınlar Ocağı arasındaki mutabakatlar izlenerek görülebilir.

Dönem Türkiye’inde resmi devlet politikalarından, kamusal alandaki dağılım ve paylaşımlara uzanan geniş bir hat boyunca Aydınlar Ocağı belirleyici bir mevkide yer alıyordu. Örneğin 1983’te Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) kurulur ve ardından üniversitelerde “12 Eylül ruhuna uygun” kadrolaşma politikaları izlenir.⁵³ Takip eden dönemler üniversite yönetimleri, YÖK üyelikleri ve TRT kadroları Aydınlar Ocağı’nın işaret ettiği isimler tarafından doldurulur.⁵⁴ Milliyetçilik, bu dönem kamu bürokrasisinin kültür savaşı hattında geliştirdiği sembolik politikalarında da esaslı bir ideolojik referans halindedir. Sözelimi, 1987 yılında Milli Eğitim Bakanlığı, yayımladığı bir genelgeyle Fransızca eğitim yapılan Türk okullarında üç Fransız yazar ve edebiyatçı Voltaire, Moliere ve Camus’un okutulmasını yasaklar. Bakanlık, gerekçesinde “Bu yazarların eserlerinde Türklere ilişkin olumsuz görüşlere yer verdikleri”ni öne sürer.⁵⁵

12 Eylül Dönemi Depolitizasyon Politikaları ve Marjinalleşen Sol

Önceki başlıklarda dile getirdiğimiz gibi 12 Eylül kurmaylarının siyasal şiddetin doruğa çıktığı ve çalkantılı 1970’lerle ilgili teşhislerinde “toplumun aşırı politize olması” teması öne çıkıyordu. Çözüm olarak ise, tüm toplum katmanlarının depolitizasyonu öngörülür. Nitekim bu program doğrultusunda bir yandan politik ve ideolojik hareketlerin önder kadrolarına tutuklamalar ve siyaset yasağı getirilir; öte yandan ise siyasi partiler, sendika ve dernekler gibi bir dizi oluşum kapatılır. Yaşanan süreci basın dünyasında devreye sokulan sansür politikaları ve hak ihlalleri izler. Son olarak ise, bu dönemler siyasal ve kültürel kutuplaşmanın aktörü düzeyindeki genç kuşaklar, 12 Eylül sonrası yeni dinamiklere

⁴⁹ Yavuz, 2005, 115-116.

⁵⁰ Belge, 1992, 316-317.

⁵¹ Uğurtekin, 1993, 7-8.

⁵² Taşkın, 2019, 248.

⁵³ Bora ve Can, 1991, 155.

⁵⁴ Alper ve Göral, 2017, 587.

⁵⁵ Cemal, 1990, 163.

adaptasyon çerçevesinde depolitize edilmeye çalışılır. Bu kapsamda darbe etkilerine maruz bırakılmış ve apolitikleşmiş olan bu kuşaklar, literatürde “Amerikanlaşma” olarak tanımlanan küresel tüketim ağlarına doğru çekilir. Kot pantolon markaları başta olmak üzere, 1980 öncesi kapalı ve ithal ikameci iktisadi düzeninde yer alamayan bir dizi sermayenin öncelikli odağında bu genç kuşaklar yer alıyordu.⁵⁶ Öyle ki, 1970’lerin kültür savaşı atmosferinde kolektivist ideolojilerin büyüsel etkileri halindeki genç kuşaklar, 12 Eylül depolitizasyonu ile birlikte, bu kez tüketim mottosuyla hareket halindeydi.

Gençlik, bu dönem küresel tüketim ağları yörüngesine çekilirken, sol hareketlerde marjinalleşme grafiği ise hızla artar. Yeni dönemde toplumsal dinamik olma özelliğini yitiren sol, pejoratif bir söylemle “örgüt/ev” sınırlarına doğru hapsolür.⁵⁷ Bu gerçeklik, “yerli ve milli” söylemin erken Cumhuriyet’ten itibaren devlet katındaki imtiyazlı varlığı düşünüldüğünde anlam kazanır. Öyle ki, enternasyonal niteliği ve “yerli ve milli ötesi” boyutlarıyla Marksist sola yüklenen pejoratif imgelere, 1970’lerde CHP-içi iktidar kavgalarında da rastlanır. 1972’deki kurultayı kaybeden İsmet İnönü, yaşadığı yenilgiyi tanımlarken, sola dönük “yerli ve milli” hat eksenli repertuara başvurur. Bu doğrultuda İnönü, “CHP, Marksistlerin tümüyle ele geçirmeyi umdukları bir parti haline gelmiştir. Seçmen, bu partiye oy verirken iki defa düşünmelidir” ifadelerini kullanır. Kurultay sonrası CHP’yi terk eden İnönü, Ecevit’in ülkeyi “macera”ya götürdüğünü öne sürer.⁵⁸ Solun toplumsal varlığından hareketle gelişen bu teyakkuz siyaseti, kuşkusuz 12 Eylül sonrası uygulamalarda da istikrarını korur.

Nitekim 1982 Anayasası etrafındaki bloklaşmalar, kültür savaşı eksenindeki reflekslere uygun bir hat çizer. Sol-sosyalist çevreler, 1961 Anayasası’nın temel ve hak ve hürriyetler ile ilgili çizdiği çerçevenin devamını savunur. Buna karşın 12 Eylül rejimiyle bütünleşen kesimler ise, 70’lerin şiddet güzergâhına çekilen kültür savaşının kaynağı olarak 61 Anayasası’nı gösterir.⁵⁹ Süreç sonunda yeni Anayasa taraftarlarının eriştiği %91’lik kabul oranı, solun darbe sonrası deneymediği marjinalleşmeyi resmeden bir başka gösterge halindeydi.

80 sonrası marjinalleşme trendinden solun çıkış girişimlerinin başında, hareketin Marksist-sosyalist niteliklerinin geri plana itilmesi yer alır. Bu doğrultudaki dönüşümler çerçevesinde ilk olarak “sosyal-demokrat” siyaset benimsenir. Kuşkusuz ilerleyen yıllar, sol siyaset zemininde sosyal demokrat ana gövdeyle birlikte, yeni kolektif hissiyatların da temayüzüne sahne olur. Özellikle sağın “uç” kanatlarının peyderpey güç kazanmasıyla, erken Cumhuriyet’in devrimci mirasına yaslanan laik-Kemalist paradigmalarda da varlık kazanır. 1985’e geldiğimizde SODEP (Sosyal Demokrasi Partisi) ve Halkçı Parti’nin (HP) birleşiminden doğan yeni partinin adı da, bu çerçevedeki arayışları nispeten resmediyordu: Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)...

Öte yandan reel siyasetin yakıcı meseleleriyle karşılaşıldıkça, yeni partinin ideolojik yörüngesiyle ilgili tartışmalar da hız kazanır. Bu kapsamda solun kendi hinterlandında gelişen tartışmalara, Mümtaz Soysal’ın 23 Mayıs 1986’da Milliyet Gazetesi’nde yer alan köşe yazısı etkili bir örnektir:

Onları gördükçe, ‘bizi ancak Amerikalılar ve Amerikalıların modeli kurtarabilir’ diyen Halide Edip’lerin, Ahmet Emin’lerin mandacılığını hatırlamadan ve ikinci bir Kurtuluş Savaşı’nın gerekliliğini düşünmeden durmak zordur.

(...) İnsanın ‘sosyal demokratım’ diye ortalıkta gezinenleri yakalarından tutup, ‘sosyal demokrasiden vazgeçtik, 1920’lerin CHP’sini yeniden yaratın, yeter’ diye sarsası geliyor.⁶⁰

Özal’ın Kültür Politikası Olarak Liberal Muhafazakâr Siyaset

1980’lerin mega değişimlere sahne olan konjonktürünü kültür savaşı ekseninde ele alan çalışmamız, son olarak bu döneme damga vuran ANAP lideri ve Başbakan Özal’ın tarz-ı siyasetine yönelecektir.

⁵⁶ Lüküslü, 2009, 117-120.

⁵⁷ Sarıoğlu, 2008, 1007-1008.

⁵⁸ Turgut, 1986, 320.

⁵⁹ Mater, 1989, 442.

⁶⁰ Soyata, 1987, 140-141.

Cumhuriyet sonrası Türk siyasi tarihinde iktisadi ve politik temelleriyle bütünlüklü bir çerçevede liberalizmi uygulamaya çalışan ilk lider Özal olmuştur. Liberal kapitalizm ekseninde politikalar, 1980'lerde ilk olarak Özal'ın bürokrat olarak başında bulunduğu 24 Ocak Kararları'yla hayata geçer. ANAP'lı iktidar dönemlerinde bu yöndeki politikalara hız veren Özal, kavram olarak "liberalizm"i kullanmamaya özen gösterir. Bu çerçevede Özal'ın "serbest piyasa ekonomisi", "teşebbüs özgürlüğü" gibi daha soft terminolojilere yöneldiği görülür. Bunun temel nedeni olarak, kulturkampf hattında Türk sağının Batı menşeli ideolojilere yönelik istikrarlı ve rutin mesafesi öne çıkar. Bu anlamda Özal, sonu "izm" ile biten diğer ideolojilerde yer aldığı gibi, liberalizmin de Türk sağının muhayyilesinde "kökü dışarıda" bir ideoloji olarak tanımlanma potansiyelini dikkate alır.⁶¹ Nitekim ANAP'lı iktidar zamanlarında Özal, geleneksel-muhafazakâr tabakaların uzun dönemler massetmekte zorlandıkları meselelere yönelik bu eklektik tarz-ı siyaseti devreye sokar.

Örneğin Cumhuriyet'in Batılılaşma programının nihai hedefi halindeki "modernite"yi, daha somut ve gündelik yaşamla iç içe bir düzeyde "teknoloji" olarak tanımlar.⁶² Bu çerçevedeki soft siyaset teknikleri, özellikle Kemalist tapıncın ilahlaştırdığı Atatürk'e yönelik kültür politikalarında etkisini gösterir. Nitekim Atatürk'ün aşklarını merkeze alan ve bir insan olarak telakki eden film önerisi ve 10 Kasım'ı bir yas günü halinden çıkarma girişimleriyle de kendisini gösterir. Dahası Özal, eşi Semra Özal'la birlikte 10 Kasım günleri gece kulüplerine giderek, bu girişimini pratiğe döker. Benzer olarak bir yandan üniversitelerde başörtüsü serbestliği ve İmam Hatip Lisesi çıkışlılara üniversite hakkı yönünde muhafazakârlığı gözeten politikalara yön verirken; öte yandan uydu bağlantılar aracılığıyla ero-porno filmlerinin geleneksel hanelere ulaşma trendine özgürlük maslahatıyla yaklaşır.⁶³

Diğer taraftan Özal, muhafazakâr milliyetçi tabanın modernleşmenin erken evrelerinden itibaren karşılaştığı çıkmazlarda da bu eklektik siyaset tekniğine başvurur. İstikrarlı ve yüksek büyüme vadeden popülist ekonomik programlarıyla Özal, milliyetçiliği iktisadi liberalizmle bağlantılandırır. Bu çerçevede Batılılaşmış seçkin kesimlere karşı geleneksel muhafazakâr toplumun duyduğu ezikliğin telafisi olarak, popüler ekonomik programlarını işaret eder. Aynı zamanda Batı karşısında da asırları aşan bu eziklik duygusunun telafisinde aynı tekniklere başvurmaya çalışır. Bu çerçevedeki bir konuşmasında "Birinci Sanayi Devrimi'ni kaçırdık" sözleriyle Batı karşısındaki gerileşimimizi özetleyen Özal, kurtuluş yolu olarak liberal iktisadi politikaları işaret eder.⁶⁴ Özal, bu konuyla ilgili bir diğer teşhisinde Weberyen Protestan etiği ve kapitalizm arasındaki ilişkilere başvurur. Ona göre, "Katı ve fanatik dinler gelişmeye kapalı oluyor. Bu nedenle ülkelerin gelişmesi daha yavaş gidiyor. Halbuki hoşgörülülük, yumuşak ve gelişmeye açık dinler ülkelerin kalkınma, gelişme düzeyini de olumlu etkiliyor. Biz de gelişmeye açık olmalıyız. Katı ve bağnaz olmamalıyız."⁶⁵ Bu açıdan Protestanlığın hâkim olduğu coğrafyalarda yer aldığı gibi, esnek muhafazakâr değerlerin liberal iktisadi düzenin işleyişinde kritik değerine vurgu yapar.

Son olarak Özal'ın iktisadi liberalizm ve muhafazakârlığın taşıdığı aidiyet bilincini telif eden programına Neo-Osmanlıcı yönelimlerinde de rastlanır. 80'ler Türkiye'sinin ana akım gündeminde yer alan iki meseleyi Özal, Osmanlı'nın emperyal siyaset mirası ve tekniğine başvurarak anlamlandırır. Bunlardan ilkinin, ulusal kimlik krizi olarak temayüz eden ve toplumsal aidiyet biçimlerini tartışmaya açan "Kürt sorunu" oluşturur. İkincisini ise, Bulgar devletinin baskı ve asimilasyon politikalarıyla ana vatan Türkiye'ye yönelen Bulgaristan Türkleri meselesidir.⁶⁶ Takip eden yıllarda Yugoslavya ve Sovyetler'in dağılma süreci, Özal'ın Osmanlıcı emperyal geçmişten taşınan özgüven ve yayılmacı siyasetine derinlik katar. Bu çerçevede gerek iç politikadaki sıkışmışlık, gerekse Balkanlar ve Kafkasya'da ortaya çıkan boşluğun değerlendirilmesinde Özal'ın neo-Osmanlıcı nostaljiye yöneldiği görülür. Nitekim Özal, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetleri ile birlik meselesindeki heyecanını, 1 Eylül 1991'de TBMM'yi açarken yaptığı konuşmada şöyle dile getirir: "Bu fırsatı tepmeyin. Bu fırsat, dört yüz yıldan beri ilk kez geliyor"⁶⁷ Öyle

⁶¹ Duman, 2010, 252.

⁶² Sezal ve Dağı, 2003, 153.

⁶³ Gökmen, 1992, 14-15.

⁶⁴ Mert, 2007, 72-73.

⁶⁵ Tokatlı, 1999, 93.

⁶⁶ Çalış, 2001, 113.

⁶⁷ Gökmen, 1992, 13.

ki gelecek projeksiyonunda Özal, 21. Yüzyılın “Türk asrı”na kapı aralayacak yepyeni fırsatlar sunduğuna işaret eder.

Sonuç

Bu çalışma boyunca kültür savaşının 12 Eylül sonrası devlet politikalarıyla taşındığı yeni mecralar ve anlamlara odaklandık. Kültür savaşının “Soğuk Savaş” dönemi boyunca Türkiye sathındaki ana izdüşümleri, resmi makamlar ve Türk sağının ortaklaştığı “anti-komünizm” politikalarında yer bulur. Bu anlamda Türk sağının “anti-komünizm” söyleminin dönem boyunca eriştiği hegemonik statü, özellikle devlet kurumları ve kitle dünyasının bütünleşmesiyle açığa çıkar. Diğer taraftan soğuk savaş perdesi boyunca toplumsal dünyanın marjlarında yer alan sol hareketleri kültür savaşı ekseninde mobilize kılan söylem ise, “faşizan-gerici güçler”e karşı verilen mücadeledir. Ancak farklı ideolojik ve toplumsal cereyanlar arasındaki bu mücadele hattı, 1970’lerin özellikle ikinci yarısına geldiğimizde kolektif şiddet eylemleri seviyelerine sızır. Bu andan itibaren yaşanan çatışmalı kaotik ortam, 12 Eylül kurmaylarının darbeyle ilgili temel gerekçelerinin başında yer alır.

Darbe sonrası restorasyon politikaları çerçevesinde ilk olarak, önceki dönemin örgütlü güçlerinin kamusal alandan “izolasyonu” yer alır. Bu kapsamda sağ ve sol ideolojik kamplardan birçok dernek, örgüt kapatılmış, lider kadrolarına siyaset yasağı getirilmiştir. Yeni dönemde toplumsal ve ideolojik bir meşruiyet alanı olarak, öncelikle “Atatürkçülük” doktrini ve ilkeleri yerini alır. Ancak Kemalizme dönük heyecanlar, bürokratik kadrolarla sınırlı ve sivil toplumsal dünyada zayıf bir görüntü çizer. Bu andan itibaren 12 Eylül’ün kültür merkezli politikaları, bünyesine yeni söylem ve cereyanların dâhil olduğu bir dönüşümüne sahne olur. Aydınlar Ocağı bünyesinde milliyetçi-muhafazakâr muhayyileden devşirilen Türk-İslam Sentezi, bu arayış ve dönüşümlerin cisimleştiği bir kamusal doktrin olarak öne çıkar. 12 Eylül kurmaylarının toplumsal meşruiyete kavuşma ve rıza üretiminde sıklıkla başvurduğu Türk-İslam Sentezi, aynı zamanda sola karşı verilen kültür savaşının istikrarını sürdürmesi arzularını da karşılar.

Bu anlamda Türk-İslam Sentezi etrafında gelişen kültür savaşının yöneldiği adresler, “Türklük ve İslamlık dışı odaklar” halindedir. Öte yandan sağ siyaset ve ideolojik yelpazeden birçok hareket, peyderpey dernekleşme ve örgütlenme düzeyinde Türk-İslam Sentezi’yle açılan imkân alanlarından yararlanır. 1987 Referandumu sonrası ise, yasaklı karizmatik liderlerin dönüşüyle bu hareketliliğin partileşme ayağı da tamamlanır. Dolayısıyla “irtica”, “aşırı milliyetçilik” gibi temalar, 12 Eylül’ün erken dönem yöneldiği Kemalist doktrinde yer alsa da, süreç ilerledikçe kültür savaşı, Soğuk Savaş dönemi rutinleri üzerinden ilerler. Bir diğer deyişle kültür savaşı, Türk sağını uzun dönemler sola karşı bütünleştiren “anti-komünizm” hattına çekilir.

Kaynakça

- Akın, M. H. (2021). Türk Sağı Siyaset ve Sosyoloji Yazıları. Ankara: Türkiye Notları.
- Aktürk, Ş. (2012). Etnik Kategori ve Milliyetçilik. *Doğu-Batı*, 38, 23-53.
- Alper, E., Göral Ö. S. (2017). Aydınlar Ocağı. Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık içinde* (6. Baskı. Cilt. 5, s. 583-589). İstanbul: İletişim.
- Aydınlar Ocağı’nın Görüşü: Türkiye’nin Bugünkü Meseleleri. (1973). İstanbul: Garanti Matbaası.
- Barlas, M. (1996). Turgut Özal’ın Anıları. İstanbul: Sabah
- Belge, M. (1992). 12 Yıl Sonra 12 Eylül. İstanbul: Birikim.
- Berend, I. T. (2013). *Case Studies on Modern European Economy*. USA: Routledge, USA.
- Bora, T. (2018). *Zamanın Kelimeleri: Yeni Türkiye’nin Siyasi Dili*. İstanbul: Birikim.
- Bora, T., Can., K. (1991). *Devlet, Ocak, Dergah: 12 Eylül’den 1990’lara Ülkücü Hareket*. İstanbul: İletişim.
- Cemal, H. (1990). *Özal Hikâyesi*. Ankara: Bilgi.
- Copeaux, E. (1998). *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*. Ali Berktaş (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Çalış, Ş. H. (2001). *Hayalet Bilimi ve Hayali Kimlikler Neo-Osmanlılık, Özal ve Balkanlar*. Konya: Çizgi.
- Dellaloğlu, B. F. (2020). *Poetik ve Politik: Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*. İstanbul: Timaş.
- Duman, M. Z. (2010). *Türkiye’de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*. Ankara: Kadim.
- Dursun, D. (2005). *12 Eylül Darbesi Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler*. İstanbul: Şehir.
- Evren, K. (1981). *12 Eylül 1980-12 Eylül 1981 Arasında Türkiye*.
- Evren, K. (2000) *Seçme Konuşmalar (12 Eylül 1980- 6 Kasım 1989)*. İstanbul: Doğan
- Gökmen, Y. (1992). *Özal Sendromu*. Ankara: Verso.
- Grigoriadis J. N., Grigoriadis, T. N. (2018). The political economy of Kulturkampf: evidence from imperial Prussia and republican Turkey. *Constitutional Political Economy*, 29, 343-344.
- Gürpınar, D. (2016). *Kültür Savaşları*, İstanbul: Liber Plus.
- Güvenç B., Şaylan G., Tekeli İ., Turan Ş. (1994). *Türk-İslam Sentezi* (2. Baskı). İstanbul: Sarmal.
- Hanioğlu, Ş. (2017, 30 Temmuz). İki Türkiye Nasıl Ayrıştı ve Kutuplaştı. www.sabah.com.tr
- Kafesoğlu, İ. (1985). *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul: Aydınlar Ocağı.
- Kalaycıoğlu, E. (2022). *Kemalizm ve Post-Kemalizm Ayrışmasında Türkiye’de Siyaset Bilimi*. İlker Aytürk, Berk Esen (Ed.). *Post-Post Kemalizm içinde* (s. 51-96). İstanbul: İletişim.
- Kepek, Y. (1987). *12 Eylül’ün Ekonomi Politikası ve Sosyal Demokrasi*. Ankara: V.
- Laclau, E. (2012). *Evensellik, Kimlik ve Özgürleşme*. Ertuğrul Başer (Çev.). İstanbul: Birikim.
- Lüküslü, D. (2009). *Türkiye’de Gençlik Miti, 1980 Sonrası Türkiye Gençliği*. İstanbul: İletişim.
- Mater, O. T. (1989). *Devrimci Yol Savunması 12 Eylül Öncesi ve Sonrası*. Ankara: Simge.

- Mert, N. (2007). Merkez Sağın Kısa Tarihi. İstanbul: Selis.
- Okuyan, Y. (2010). O Yıllar: 12 Eylül'den Anılar, Mektuplar ve Belgeler. İstanbul: Doğan Kitap.
- Rodriguez, J. A. (1999). City Against Suburb: The Culture Wars in an American Metropolis, London: Praeger.
- Sarioğlu, S. (2008). 12 Eylül Sonrası Devrimci Sosyalist Hareket Üzerine. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol içinde (2. Baskı, s. 1004-1030). İstanbul: İletişim.
- Sezal İ., Dağı, İ. (2003). Kim Bu Özal? Siyaset, İktisat, Zihniyet. İstanbul: Boyut.
- Soyata, M. T. (1987) Yok Aslında Birbirinizden Farkınız, Türkiye'de 'AlaturkaAmerikan Partiler, Politikacılar ve İktidarlar. İstanbul: Uğur.
- Sunar, L., Kaya Y. (2014). Toplumsal Yaşamda Değerler: Modernleşme, Muhafazakârlaşma ve Kutuplaşma. Lütfi Sunar (Ed.). Türkiye'de Toplumsal Değişim içinde (2. Baskı, s. 327-360) Ankara: Nobel.
- Taşkın, Y. (2017). Muhafazakâr Bir Proje Olarak Türk-İslam Sentezi, Tanıl Bora, Murat Gültekinil (Ed.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık içinde (6. Baskı. Cilt. 5, s. 381-383). İstanbul: İletişim.
- Taşkın, Y. (2019). Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya, İstanbul: İletişim
- Tokatlı, O. (1999). Kırmızı Plakalar: Türkiye'nin Özallı Yılları. İstanbul: Doğan.
- Tuğal, C. (2016). Türk Modelinin Çöküşü. Osman Akınhay (Çev.). İstanbul: Agora.
- Turgut, H. (1986). 12 Eylül Partileri. İstanbul: ABC Ajansı.
- Uğurtekin, L. (1993). 12 Eylül ve Ülkücü Hareket. İstanbul: Kamer.
- Weir, T. H. (2018). Introduction: Comparing nineteenth- and twentieth-century culture wars. Journal of Contemporary History, 53:3, 489–502.
- Yalman, N. (2017). On Cultural Revolutions: Observations On Myth and History in Turkey. Germany: Goody Lecture.
- Yavuz, M. H. (2011). Erbakan'dan Erdoğan'a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam. Leman Adalı (Çev.). İstanbul: Kitap.
- Yıldız, H. D. (1988). Kültür Yozlaşmasına Karşı Alınacak Tedbirler. Yeni Bir Yüzyıla Girerken Türk-İslam Sentezi Görüşünde Meselelerimiz içinde. (s. 129-132). İstanbul: Aydınlar Ocağı.